

Владимир ХЪНТОВ
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

**ПРАБЪЛГАРСКИ ЗАЕМКИ С РЕЛИГИОЗЕН ХАРАКТЕР
В СЪВРЕМЕННИЯ РУСКИ ЛИТЕРАТУРЕН ЕЗИК**

Vladimir HANTOV
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

**PROTO-BULGARIAN LOAN WORDS OF RELIGIOUS
CHARACTER IN THE MODERN RUSSIAN LITERARY
LANGUAGE**

The Proto-Bulgarian loan words play quite a significant part in the Modern Russian literary language but until now their study has been limited to the diachronic aspect. In the current paper a few parameters and characteristics of the synchronic use of the Proto-Bulgarian words: *хоругвь*, *капище*, *ковчег*, *кумир*, *сан* have been studied. These words form part of the present Russian religious terminology. A study of this type is especially interesting when we take into consideration the centuries-long and very close relations between Bulgaria and Russia in the sphere of the Orthodox religion, church and culture.

Keywords: Proto-Bulgarian words, religious terminology

Влиянието на българския език върху чуждите езици в общи линии е добре описано и изучено. Много често обаче в изследванията по тази тематика силно се подценява или дори направо се игнорира значението на неславянските съставки в езика ни. Буквално допреди няколко десетилетия такова отношение съществуваше и към елементите, дошли от вече изчезналия прабългарски език – език, който е имал и своя, самостоятелна роля в езиковите контакти.

Стотици прабългарски думи с много широк тематичен обхват днес имат ключово значение за функционирането и на нашата, и на редица чужди езикови системи. Специално внимание заслужават прабългарските елементи в руския език. Присъствието на група от прабългарски заемки в огромния лексикален масив на съвременния руски литературен език

(СРЛЕ) съвсем не е изненадващо, тъй като вследствие на сложен комплекс фактори от икономически, политически, културен, военен и друг характер езиковите контакти между прабългари и руси са били много продължителни и интензивни (обобщен обзор виж напр. в: Хънтов 2002).

Досега тези заемки в руския литературен език са изучавани само в диахронен план. Синхронното функциониране на прабългаризмите в СРЛЕ не е проучвано. В тази област, според нас, особено важно е да се изясни ролята на думите, влизащи в състава на актуалната руска терминология с религиозен характер. Мотивацията за изследване от подобен род е налице: неоспорим факт е, че многовековните българо-руски взаимоотношения винаги са били тясно свързани с православната християнска религия, църква и култура. Това предопредели и предмета на настоящата работа. В нея са изследвани лексемите *хоругвь*, *капище*, *ковчег*, *кумир*, *сан*, като са разкрити техни особености, които досега не са били обект на внимание.

І. Хоругвь

І.1. В етимологичен аспект думата *хоругвь* се разглежда като заемка. Тя е общославянска, а нейните най-стари писмени форми са старобългарските *хорѡгы*, *хорѡгѡвѣ* (Супр. сб.) (Фасмер, т. IV: 268). Общославянското разпространение и ранната писмена фиксация еднозначно свидетелстват, че времето на заемане на думата трябва да се отнесе към периода на праславянското езиково единство. За конкретен източник на *хоругвь* се сочат монг. *orungo*, *orunga* 'знак, знаме' (Фасмер, т. IV: 269; Олядыкова 1979: 78; Gabain 1950: 322; Младенов 1941: 670; КрЭС: 481; Berneker: 398) или герм. **hrungo* 'тояга, пръчка, патерица' (ЭССЯ, вып. 8: 82). Както обаче отбелязва още Е. Бернекер (Berneker: 398), втората хипотеза е несъстоятелна поради семантичната си необоснованост. За „неприемливост“ на германския произход говори и М. Фасмер (Фасмер, т. IV: 269).

Авторите, поддържащи първата хипотеза, считат, че монголската дума е била възприета от славяните чрез посредничеството на някой от тюркските езици. А. С. Львов (Львов 1973: 225) и И. Г. Добродомов (Добродомов 1974: 28) доказват, че такъв език-посредник би могъл да е само прабългарският поради наличието на начално *х-* в славянската дума. Техните доказателства се съгласуват добре с тезата на Л. Олядыкова (Олядыкова 1979: 80), че славяните са заели *хоругвь* по устен път от тюрките. Н. Мешчерски (Мешчерски 1983: 203 – 205) и П. Филкова (Филкова 1989: 32) подкрепят изводите на Львов и Добродомов. Аргументи в полза на прабългарския произход на лексемата изтъква и А. Делева (Делева 1997: 24). Приведените по-горе мнения свидетелстват, че прабългарският

език е бил посредник между монголския и праславянския език при заема-нето на *хоругвь*.

Праславянското *horagъ под влияние на формата за р.п. мн.ч. *horagъve по-късно, вече в руския език, е преоформено фонетично в *хоругвь*. В староруския език са фиксирани следните форми на изследваната дума: *хорѡгы*, *хорѡгъвь*, *хорюгъвь*, *хоржгъвь* (Срезневский, т. III: 1388-1389).

I.2. В повечето от тълковните речници на СРЛЕ са дадени по две лексикални значения на непроеждната произвеждаща дума *хоругвь*:

„1. *Устар.* Боевое знамя войска.

2. Полотнище с изображением Христа, святых и т. п., укрепленное на длинном древке, которое носят при крестных ходах, церковных шествиях в христианской церкви“ (СРЯ, т. IV).

Тълкуванията в БАС-1 (БАС-1, т. 17), в речниците на С. Ожегов (Ожегов 1982), С. Ожегов и Н. Шведова (Ожегов, Шведова 1999) почти дословно съвпадат с приведените по-горе.

I.3. В словообразователния речник на А. Тихонов има отделни словообразователни гнезда с изходни думи *хоругвь* и *хорунжий* (Тихонов 1985, т. II: 342), като при *хорунжий* има отпратка „ср. *хоругвь*“. Подобно разделяне обаче съвсем не е безспорно: за това свидетелства и горепосочената отпратка. Според нас, напълно логично е и двете лексеми да са в едно и също словообразователно гнездо с изходна дума *хоругвь*. Какви са аргументите в полза на такова решение?

В СРЛЕ *хорунжий* има следните лексикални значения:

„1. *Ист.* Знаменосец в войске.

2. Первый офицерский чин в казачьих войсках в дореволюционной России, соответствовавший подпоручику и корнету, а также лицо в этом чине.“ (СРЯ, т. IV; с него съвпада и тълкуването в БАС-1, т. 17).

Според М. Фасмер, думата *хорунжий* е заета в руския език от полски в началото на XVIII в., а в полския е образувана от *хоругвь* (Фасмер, т. IV: 269). От тълкуванията се вижда живата, актуална и много тясна семантична връзка, въпреки че *хоругвь* е заета от прабългарския, а *хорунжий* – от полския език. По наше мнение, на тази база съществува напълно очевидна и прозрачна словообразователна връзка, въз основа на която е изградена словообразователната двойка

хоругвь [1. знач.: „*Устар.* Боевое знамя войска.“ (СРЯ, т. IV)] → *хорунжий* [1. знач.: „*Ист.* Знаменосец в войске.“ (СРЯ, т. IV); лексикален дериват, образуван чрез суфиксация; формант: съкращаване на сегмента -*гв* ‘-, нерегулярен суфикс -*нж*-].

Необходимо е да се отбележи и фонетичната близост между *хоругвь* и *хорунжий*, макар че тя не е така прозрачна като лексикално-семантичната. В руския език още през староруския период звукът *у* започнал редовно да измества голямата носовка (*ж*) в *хоругвь* (виж формите в **I.1**). В полския език, от който е била заета думата *хорунжий*, голямата носовка се пази и до днес (обозначава се графично със знака *ą*), а звукът *г* от праславянския корен **chorag-* е преживял закономерно редуване със звука *ж*: *chorąży* (произнася се *хоронжий*). По такъв начин, и в двете думи се наблюдава напълно закономерно фонетично развитие на праславянското **chorag-*.

Най-вероятно А. Тихонов е бил смутен от необходимостта да се признае наличието на нерегулярен елемент (суфикс) в състава на формата, затова е решил да включи *хоругвь* и *хорунжий* в две отделни словообразователни гнезда. Според нас обаче, както живата, актуална, очевидна и прозрачна семантична връзка между думите, така и не съвсем прозрачната, но закономерна фонетична близост между тях напълно оправдават съществуването на нерегулярен словообразователен елемент.

Като се имат предвид семантичните и словообразователните отношения между *хоругвь* и *хорунжий*, логично е да се разширят границите на гнездото с изходна дума *хоругвь* чрез включване в състава му и на **хорунжий**, и на производните от него *подхорунжий*, *хорунжиха*, *хорунжевый*. Тогава то ще придобие следния вид:

```

хоругвь (1 знач.)
| хорунжий (1 знач.)
|| хорунжий (2 знач.)
||| хорунжиха (2 знач.)
||| хорунжевый (2 знач.)
||| подхорунжий
||| хорунжиха (1 знач.)
||| хорунжевый (1 знач.)
хоругвь (2 знач.)
| хоругвеносец
|||
012

```

Интересно е, че в това гнездо има 8 словообразователни двойки, в които се използват цели 6 различни словообразователни типа: 5 продуктивни и 1 непродуктивен (по неговата схема се образува *хорунжий* в 1 знач.). Освен това трябва да се отбележи, че: 1) непродуктивният тип е свързан тясно с нетранспозиционния тип на съществителните от адектив-

ното склонение със суфикс *-нич(ий)* (ср. *лесничий, городничий*); 2) повечето от производните думи, образувани по схемите на тези два типа, са историзми, включително и *хорунжий* в 1. знач.

I.4. Думата *хоругвь* няма лексикални омоними и антоними в СРЛЕ. Лексикални синоними към *хоругвь* (в 1. и 2. знач.) са *знамя* (Абрамов 1999) в значението ‘прикреплено к древку полотнище определенного цвета (цветов) с надписью, украшениями и т.п., служащее эмблемой воинской части, соединения, корабля, а также государства, какой-либо организации и т.п.’ (СРЯ, т. I) и еднозначната *флаг* ‘прикрепленное к древку (или шнуру) полотнище различной формы и окраски, являющееся знаком, символом чего-л.’ (СРЯ, т. IV).

Знамя е изходна дума на словообразователно гнездо от 10 производни думи (Тихонов 1985, т. I: 374), а в споменатото значение е мотивираща дума в 9 словообразователни двойки. Лексемата *флаг* е заета от холандския език (Фасмер 1986, т. IV: 197), изходна дума е в словообразователно гнездо от 13 производни думи (Тихонов 1985, т. II: 311) и мотивираща в 10 словообразователни двойки.

Словообразователния потенциал и на двата синонима – *знамя* и *флаг* – е няколко пъти по-голям от този на *хоругвь*. Разликата в потенциалите е логично следствие от ограничените сфери на употреба и на двете лексикални значения на *хоругвь*, за което ще стане дума по-долу.

Определен интерес представляват две производни думи в гнездото *знамя* – *знаменосец* и *знаменоносец*. Те са едновременно и лексикални, и словообразователни синоними към производната дума *хоругвеносец*.

I.5. През последните 90 години думата *хоругвь* има сложна и нееднозначна съдба. След 1917 г., когато в Русия идва на власт атеистичен режим, в продължение на около седем десетилетия употребата на тази лексема и на нейните производни в СРЛЕ е крайно ограничена. Тогава *хоругвь* се използва предимно в текстове с исторически характер (научни трудове и художествена литература) и съвсем ограничено – в православното християнско богослужение. Поради фактическата забрана на литийните църковни шествия самата реалия не се употребява в обществения живот и е непозната за огромното мнозинство от гражданите на СССР.

Промяна настъпва към края на 80-те години на XX век, особено след тържественото честване на 1000 години от покръстването на Киевска Рус през 1988 г. Православното християнство постепенно започва да завладява отново умовете и душите на хората в Русия, религиозните свободи са възстановени, а числото на вярващите стремително расте. В тази връзка през последните 20 години многократно се увеличи и честотата на

употреба на думата *хоругвь*. За разлика от съветските времена, днес тя е чест гост в руските медии:

„В Нижнем Новгороде акция получилась более пестрой: помимо коммунистов и лимоновцев на центральной городской улице собрались местные казаки и активисты Союза русского народа с *хоругвями*.“ („Коммунисты собрали ополчение против НАТО“, в. „Коммерсантъ“, № 172 (3503) от 15.09.2006 г.);

„Святыни – иконы Божией Матери „Державная“, золотошвейные *хоругви*, икону-портрет Царя-мученика (в кандалах, смотрящего из окна поезда) оставили на ночь в воинском храме св. А. Невского.“ („Акт покаяния, в. „АиФ Псков“, № 12 (1377) от 21 март 2007 г.).

Често в медийните текстове (вероятно поради съмнения, че думата не е известна на всички читатели) се уточнява лексикалното значение, например:

„В Амурской области Виталий уже не просто шел в крестном ходу, он нёс *хоругвь*. *Хоругвь* – это знамя со священным изображением. Крест впереди и две *хоругви* (с изображениями Христа и Богородицы) чуть сзади по бокам от него образуют „стрелу“ крестного хода, похожую на нос корабля.“ („Я же свинья, а Он меня так любит!“, в. „АиФ Дальний Восток“, № 50 (465) от 12 декември 2007 г.);

„У храма также выстроились представители Союза православных *хоругвеносцев* и Московского казачьего округа с развевающимися на ветру *хоругвями* (церковными знаменами).“ („Алексий II и митрополит Лавр освятили храм Новомучеников в Бутово“, новинарски сайт „Известия.Ру“, 19.05.07, 11:29, <http://www.izvestia.ru/news/news135779>).

Подобни перипетии преживява през XX век и *хорунжий*. Тази дума заедно със своите производни също възстановява своите „позиции“ в СРЛЕ едва през последните две десетилетия – след възраждането на казачеството в Русия и след възстановяването на повечето от правата му:

„А обер-офицерские, или старшие, чины – *подхорунжий*, *хорунжий*, сотник и подьесаул – соответствуют званиям от младшего лейтенанта до капитана.“ („Атаманы его превосходительства. Казаков включили в президентскую вертикаль“, в. „Коммерсантъ“, № 85 (3169) от 13.05.2005 г.);

„Но встречаются и любопытные автографы. Например, надпись „Сотник Кудинов, *хорунжий* Серебряков. 1918 год“, начертанная предводителями Верхнедонского восстания, укрывавшимися здесь от преследования.“ („Корреспондент „АиФ“ первой спустилась в подземный монастырь“, в. „АиФ на Дону“, № 44 (704) от 31 октомври 2007 г.).

По-долу е приведен и един интересен пример за съвместна употреба на *хоругвь* и *хорунжий*:

„В особом почете были атаманская булава, бунчук (конские хвосты на древках) и хоругвь (войсковое знамя). ... Крючков, заслужив за войну еще два Георгия и чин *хорунжего*, вернулся на Дон и погиб в 1919 году во время Вешенского восстания в бою с красноармейцами.» («Крестовосцы» земли Донской“, в. „Независимая газета“, № 54 (3450) от 21.03.2005 г.).

II. Капище

II.1. Общоприето е мнението, че тази дума е заета в руския език от старобългарската капище (Младенов 1921: 223; Фасмер, т. II: 185; Дилевски 1959: 214; ЭСРЯ, т. II, вып. 8: 55; Мешчерски 1983: 199 – 200). В старобългарските паметници думата е фиксирана от IX в. (СР, т. I: 717), а в староруските – от XII в. (СлРЯ XI – XVII вв., вып. 7: 64).

И. Срезневский (Срезневский, т. I: 1193) и Е. Бернекер (Berneker: 487) търсят корена на думата в индоевропейските езици, но преобладаващата част от изследователите смятат, че капище е дериват на старобългарската капъ ‘видение; образ; статуя; изображение’, което пък на свой ред е заето от прабългарската *kār ‘изображение, портрет, идол’ (Младенов 1921: 223; Младенов 1941: 231; Фасмер, т. II: 185; Pritsak 1955: 51, 72; БЕР, т. II: 220; Львов 1973: 216; Хакимзянов 1978: 31; Цейтлин 1986: 51; Делева 1997: 16, 22, 24). И. Добродомов счита, че и капъ е попаднало в руския език чрез южнославянско (старобългарско) книжовно посредничество (Добродомов 1974: 24).

Лексикалните значения на съвременната чувашка дума *кап* ‘външен вид, форма, фигура, тяло; цял, цялостен, монолитен’ (Егоров 1964: 88) допълват аргументацията в полза на прабългарския произход на корена в капище.

II.2. Непроизводната произвеждаща дума *капище* има 2 лексикални значения:

„1. *устар.* Языческий храм. || *перен.* Место поклонения, служения чему-л.

2. *перен.* Средоточие чего-л. отталкивающего, тягостного.“ (Ефремова 2000).

В повечето речници на СРЛЕ е фиксирано само първото значение (БАС-1, т. 5; Ожегов 1982; Ожегов, Шведова 1999). Единствено авторите на СРЯ привеждат и второто значение, но само като допълнителен семантичен оттенък към основното:

„Языческий храм у восточных и прибалтийских славян дохристианского времени (*ист.*). || *перен.*; *чего*. Средоточие чего-л. отталкивающего, тягостного.“ (СРЯ, т. II).

Като имаме предвид произхода и пътя на разпространение на думата *капище*, ние считаме, че в СРЯ неточно се тълкува нейното основно значение. Езическите светилища и храмове – и прабългарските, и славянските, – са се наричали така още през ранното Средновековие в България, тоест много преди заемането на посочената по-горе лексема в руския език. По тази причина *капище* не може и не трябва в никакъв случай да се отнася само към езическите храмове на източните и прибалтийските славяни.

II.3. Вече изчезналото старобългарско съществително *капъ* е включвало в словообразователното си гнездо образуваните чрез суфиксация старобългарски съществителни *капище*, *капищница* и прилагателното *капищнь* (SA: 44). Още през староруския период гнездото е било заето изцяло в руския език, а там се е обогатило и с други производни: *капищезаседатель*, *капищазаседатель*, *капищеслужение*, *капищеслужник*, *капищетворение*, *капищетворец* (Филкова 1986, т. II: 525).

От това гнездо в СРЛЕ са останали само едно словообразователно стъпало и две думи – мотивиращата непроизводна *капище* и мотивираната *капищный*:

капище (1 знач.)
| *капищный*
капище (2 знач.)
||
01

Единствената словообразователна двойка в гнездото е:

капище (1. знач.) → *капищный* [синтактичен дериват, образуван чрез суфиксация; формант: суфикс *-н*].

Мотивираната дума е образувана по схемата на един от най-високопродуктивните словообразователни типове в СРЛЕ – на суфиксалните прилагателни със суфикс *-н* и словообразователно значение ‘свойственный, принадлежащий тому, что названо мотивирующим словом’ (напр., *лесной*, *солнечный*).

II.4. Разглежданата дума няма лексикални омоними и антоними в СРЛЕ. От думите *идолище*, *жрище*, *поганище*, *кумирня*, приведени в синонимния речник на Н. Абрамов (Абрамов 1999) в началото на XX в. на базата на „Толковый словарь живого великорусского языка“ на В. И. Даль

(Даль 1882), днес съвременен синоним към *капище* (в 1. знач.) е само едностранната дума *кумирня* ‘небольшая языческая молельня с кумирами, идолами’ (БАС-1, т. 5).

Трябва да се отбележи, че *кумирня* влиза в състава на словообразователното гнездо на прабългаризма *кумир* (виж по-нататък).

II.5. Думата *капище* никога не е подлагана на своеобразната „езикова дискриминация“, съпътствала *хоругвь* и нейните деривати през по-голямата част от миналия век. Поради спецификата на назоваваната реалия употребата на *капище* в СРЛЕ е постоянна, но не се отличава с висока честотност:

„Впрочем, еще до того вепс-подвижник одиноко жил там в посте и молитве несколько лет на месте древнего языческого *капища*.“ („Красная дорога на Яшезеро“, в. „Независимая газета“, № 259 (3091) от 01.12.2003 г.);

„Но когда из него начнут делать Церковь, а такие попытки обязательно будут, я боюсь, что новые русские начнут освящать „Мерседесы“ на *капищах*.“ („*Капища* Святой Руси“, в. „Независимая газета“, № 221 (3053) от 15.10.2003 г.);

„И поныне в тундровых *капищах* можно видеть порченые непогодой иконы св. Николая, которым, как и языческим божкам, приносились жертвы оленьей кровью и жиром.“ („Образ кротости“, в. „Независимая газета“, № 166 (3562) от 10.08.2005 г.).

Характерна особеност на лексемата е възникването на отрицателна конотация, свързана със значението ‘средоточие чего-л. отталкивающего, тягостного’. Ето два типични примера, първият от които съдържа елегантна критика на потребителството и алчността в съвременното общество, а вторият – на определена политическа сила:

„С самого утра в день вручения четвертой по счету премии Fashion People Awards в Крокус-Сити молле эта фешенебельная торговая точка выглядела *капищем* золотопоклонников.“ („Кайло – орудие fashion people“, в. „Независимая газета“, № 103 (3783) от 26.05.2006 г.);

„Ситуация, заметим, сильно напоминает еще и строительство христианской церкви на месте языческого *капища*: партия власти успешно осваивает главные символы политических соперников.“ („Предвыборный залп „Авроры“, в. „Независимая газета“ от 01.11.2007 г.).

В редица случаи второто значение се използва директно:

„Границы империи“ напоминают не то какие-то античные руины, не то индейское *капище* с тотемными столбами. На фоне пасмурного неба все это выглядело достаточно зловещим.“ („Ландшафту определили „Границу“, в. „Коммерсантъ“, № 138 (3714) от 06.08.2007 г.);

„В *капищах* всегда присутствует что-то непонятное и травмирующее, а это и есть два главных качества современного произведения искусства.“ („Поклонение свободе“, в. „Коммерсантъ“, №80 (3411) от 05.05.2006 г.).

II.6. Защо в думата *капище* „съжителстват“ неутралното значение ‘языческий храм’ и натовареното с крайно негативна експресия ‘средоточие чего-л. отталкивающего, тягостного’? Отговорът на този въпрос излиза, според нас, извън тесните рамки на чисто лингвистичните анализи.

Ще припомним, че в старобългарския език думата *капище* е фиксирана през IX в., а именно втората половина на този век е един от най-важните периоди в българската история. Тогава за по-малко от три десетилетия са извършени наистина революционни изменения: православно християнството става единствена и задължителна религия в тогавашна България; старобългарският език е обявен за официален на събора в новата българска столица Велики Преслав през 893 г. В основни линии завършва етногенезиса на качествено нов етнос, който запазва традициите на прабългари, траки и славяни, приема за свое название един от техните етноними (*българи*), но заедно с това изповядва само православната християнска религия, а негов език става старобългарският – първият нормализиран (книжовен) славянски език.

В историческите източници има безспорни сведения, че промените не са били посрещнати само с одобрение. Съпротива срещу тях е имало и на най-високо ниво: владетелят Владимир-Расате се опитва да възстанови езическите култове в държавата, въпреки че самият той е първороден син на покръстителя на българския народ Свети равноапостолен цар Борис-Михаил.

Според нас, негативното преносно значение в лексикалната семантика на думата *капище* е своеобразен отзвук от тогавашната напрегната борба против езическите вярвания. Едва ли е случаен фактът, че точно дума от прабългарски произход е натоварена с такъв тип семантика: известно е, че именно прабългарската аристокрация оказва най-силна съпротива (включително и въоръжена) срещу новата религия. И в Киевска Рус православието не е било прието безпроблемно, и там не всички бивши езичници лесно са се отказвали от остарелите култове. Затова, по наше мнение, в процеса на номинация в думата *капище* е бил „закодиран“ споменът за езичеството въобще: то е представено като нещо отблъскващо, тягостно, отвратително, съсредоточено в езическите храмове.

III. Ковчег

III.1. В старобългарските текстове думата е фиксирана през IX – X в. във формите *КОВЪУЕГЪ* и *КОВЪУЕГЪ* (СР, т. I: 730; SA: 47; SJS, т. II: 35; БЕР, т. II: 513), а в староруските – от XI – XII в. във формите *ковъчегъ* / *ковъчегъ* / *ковчегъ* (Срезневский, т. I: 1243 – 1244; СлРЯ XI – XVII вв., вып. 7: 215 – 216).

Наличието на думата само в южно- и източнославянските езици (ЭСРЯ, т. II, вып. 8: 181) и данните за първоначалните фиксации в българския и в руския език доказват заемането на рус. *ковчег* от старобългарския език. Ф. Миклошич (Miklosich 1886: 136), А. Преображенский (Преображенский, т. I: 327), Е. Бернекер (Berneker: 594) и С. Младенов (Младенов 1941: 244) търсят нейния първоизточник в старогр. *καυκοζ*, *καυκιον* или лат. *caucis* ‘черпак, съд за пиене, голяма чаша’. Тези форми обаче предполагат наличието на морф *-егъ*, който не е съществувал в старобългарския и в староруския език. По тази причина М. Фасмер (Фасмер, т. II: 272), авторите на КрЭС (КрЭС: 202) и ЭСРЯ (ЭСРЯ, т. II, вып. 8: 181) считат *ковчег* за заемка от източните езици.

Авторите на БЕР (БЕР, т. II: 513) уточняват, че думата е ранен тюркизъм. *Ковчег* е прабългаризъм според К. Мирчев (Мирчев 1978: 217), И. Добродомов (Добродомов 1979: 10 – 11), М. Москов (Москов 1981: 83), Н. Мешчерски (Мешчерски 1983: 200 – 201), А. Делева (Делева 1997: 22). Изложените от тези изследователи аргументи и мнения убедително свидетелстват за заемането на рус. *ковчег* от прабългарския език при посредничеството на старобългарските форми.

III.2. *Ковчег* в СРЛЕ е многозначна дума:

„1. По библейскому мифу – судно, в котором спасся от всемирного потопа Ной с семьей и животными. || *Ирон.* О большом, ветхом, старомодном судне, повозке и т.п.

2. *Устар.* Ящик (в торжественной речи, а также о ящиках, роскошно отделанных).

3. В православных церквах – ларец для хранения святых даров, драгоценительница.“ (БАС-1, т. 5).

В СРЯ (СРЯ, т. II), в речниците на С. Ожегов (Ожегов 1982), С. Ожегов и Н. Шведова (Ожегов, Шведова 1999) тълкуванията в общи линии съвпадат с БАС-1, но лексикалните значения се дават в друг ред и са частично обединени (дават се по две значения).

III.3. В СРЛЕ *ковчег* е изходна дума в словообразователно гнездо, в което освен нея влизат само две производни думи – еднозначното прилагателно *ковчежный* и съществителното *ковчежец* (в 1. и 2. знач.). В словообразователните процеси участва във всичките си лексикални значе-

ния. Гнездото е с едно словообразователно стъпало, а *ковчег* е единствената мотивираща дума и в трите словообразователни двойки:

ковчег (1 знач.)
 | ковчежный
ковчег (2 знач.)
 | ковчежец (1 знач.)
ковчег (3 знач.)
 | ковчежец (2 знач.)
 ||
 ||
 01

Всяка мотивирана дума е образувана по схемата на 1. словообразователен тип. Единият тип е продуктивен нетранспозиционен, другият – високопродуктивен транспозиционен.

III.4. Думата **ковчег** няма лексикални омоними и антоними. Нейните лексикални синоними са:

А. Към *ковчег* в 1. знач. – еднозначните *судно*² ‘сооружение, приспособенное для плавания и перевозки людей и грузов по воде’ (БАС-1, т. 14) и *корабль* ‘крупное морское судно’ (БАС-1, т. 5). *Судно*² е изходна дума в гнездо с 43 производни думи и мотивираща в 26 словообразователни двойки (Тихонов 1985, т. II: 193), а *корабль* – изходна дума в гнездо с 15 производни думи и мотивираща в 14 словообразователни двойки (Тихонов 1985, т. I: 473 – 474).

Б. Към *ковчег* във 2. знач. – еднозначната дума *ящик* ‘вместилище четырехугольной формы обычно из досок для укладки, хранения чего-л.’ (СРЯ, т. IV), която е изходна в гнездо със 7 производни думи и мотивираща в 6 словообразователни двойки (Тихонов 1985, т. II: 437).

В. Към *ковчег* в 3. знач. – еднозначната дума *ларец* ‘ящичек для хранения драгоценностей, каких-л. мелких предметов, часто с отделкой, украшениями; шкатулка’ (СРЯ, т. II). Тя е производна в гнездото *ларь* и мотивираща в една двойка (Тихонов 1985, т. I: 522).

Повечето лексикални синоними са заемки или думи с чужд корен: *корабль* – от гръцки (Фасмер 1986, т. II: 321 – 322); *ларец* – от старошведски (Фасмер 1986, т. II: 460); *ящик* – от староскандинавски (Фасмер 1986, т. IV: 573).

III.5. Както и *катице*, думата *ковчег* не е била обект на „езикова дискриминация“. Но макар че *ковчег* има доста силно разклонена система от лексикални значения, прави впечатление нейният крайно нисък словообразователен потенциал в сравнение със същия показател за лексикалните ѝ синоними (с изключение на *ларец*). По наше мнение, основната

причина за това положение на нещата е ограничената сфера на употреба както на *ковчег*, така и на нейните производни *ковчежец* и *ковчежный* – предимно в богословски и богослужебни текстове. Все пак трябва да се изтъкне, че днес честотата на употреба на думата в светски текстове, свързани с християнската религия, е по-висока, отколкото по съветско време. Както се вижда от следните примери, *ковчег* се използва абсолютно свободно, без никакъв намек за ирония или отричане на християнските ценности:

„Церковь, подобно кораблю, по образу Ноева *ковчега*, ведёт нас по морю жизни к тихой пристани в Царстве Небесном.“ („В Мамонах построят Ноев *ковчег*“, в. „АиФ в Восточной Сибири“, № 31 (532) от 31 юли 2007 г.);

„В начале сентября известная московская галерея „Ковчег“ отмечает 13-й год со дня своего рождения. Свой четырнадцатый сезон „Ковчег“ откроет новым оригинальным проектом под названием „Память неба“ („Память неба“, в. „Независимая газета“, № 171 (2481) от 14.09.2001 г.);

„...галерея „Ковчег“ знакомит с живописью испанца Мигеля Тускелласа.“ („Старина в интерьере“, в. „Независимая газета“, № 171 (2481) от 26.10.2007 г.).

IV. Кумир

IV.1. Руската дума *кумир* е заета от старобългарски, където са били фиксирани формите *коумиръ*, *коумирь* (Вернекер: 644; Младенов 1941: 262; Фасмер, т. II: 416; Дилевски 1959: 214; Львов 1967: 189, 191; КрЭС: 227; Добродомов 1979: 11; ЭСРЯ, т. II, вып. 8: 443).

В наши дни за неприемлива се счита тезата на А. Преображенски за заемане от фин. *kumartaa* ‘кланям се’ (Преображенский, т. I: 412), а като източник на старобългарската дума се признава прабългарския език (БЕР, т. III: 131; Делева 1997: 22; Добродомов 1974: 22; Добродомов 1979: 11; Львов 1967: 192-193; Львов 1969: 182; Львов 1973: 218; Львов 1977: 78-79; Мешчерски 1983: 200; Мирчев 1978: 83; Младенов 1921: 224; Цейтлин 1977: 204; ЭСРЯ, т. II, вып. 8: 443). Прабългарската форма **kümeri* на свой ред се разглежда като заемка на базата на семит., сир. *kumrâ* (Младенов 1921: 223) или осет. *gumeril goymîru* (Львов 1967: 192 – 193; Львов 1969: 182).

И. Добродомов настоява, че прабългаризмът *кумир* е зает в руския език по книжен път (Добродомов 1974: 24). Ние смятаме, че възможността за заемане от осетински е по-приемлива в светлината на редица фактори с лингвистичен и екстралингвистичен характер. В такъв случай пътят на заемане на думата *кумир* изглежда по следния начин: осет. *gumeri* /

goumîru > прабългар. *kūmeri > старобългар. *коумиръ*, *коумирь* (СР, т. I: 765; SA: 48; SJS, т. II: 82) > старорус. *кумиръ* / *кумирь* / *кжмиръ* (Срезневский, т. I: 1362-1363; СлРЯ XI – XVII вв., вып. 8: 118 – 119) > съвр. рус. *кумир*.

IV.2. В СРЛЕ *кумир* има две лексикални значения:

„1. Статуя, изваяние языческого божества; идол. | *Устар.* О статуях античных богов, царей, героев.

2. *перен.* Тот, кто (или то, что) является предметом обожания, восторженного поклонения.“ (СРЯ, т. II).

С незначителни изменения това тълкуване присъства в БАС-1 (БАС-1, т. 5), в речниците на С. Ожегов (Ожегов 1982), С. Ожегов и Н. Шведова (Ожегов, Шведова 1999), Т. Ф. Ефремова (Ефремова 2000).

Трябва да се отбележи, че в СРЛЕ при употребата на думата *кумир* се проявява колебание по отношение на морфологичната категория одушевеност-неодушевеност. В тази връзка авторите на пълната академична граматика представят следните характерни примери:

„Делать *кумира* (одуш. – б.а.) из этого старого, бесполезного человека (Л. Толст.),... но: Как Дездемона избирает *Кумир* (неодуш. – б.а.) для сердца своего (Пушк.).“ (Грамматика 1980, § 1130: 464).

IV.3. В гнездото *кумир* изходната дума е и единствената мотивираща. В него има 1 словообразователно стъпало, 5 словообразователни двойки и 3 производни думи – съществителните *кумирчик*, *кумирня* и прилагателното *кумирный*:

кумир (1 знач.)
 | *кумирчик* (1 знач.)
 | *кумирня*
 | *кумирный* (1 знач.)
кумир (2 знач.)
 | *кумирчик* (2 знач.)
 | *кумирный* (2 знач.)
 ||
 01

В словообразователните двойки *кумир* участва и с двете си лексикални значения. Всички производни думи в гнездото са образувани чрез суфиксация по 3 словообразователни типа: два високопродуктивни и един непродуктивен.

IV.4. В СРЛЕ към *кумир* няма лексикални омоними и антоними, но има много синоними:

герой, *божество*, *божок*, *фетиш* (Александрова 1989: 46, 208);

идол (БАС-1, т. 5; СРЯ, т. II; Александрова 1989: с. 46, 208; Абрамов 1999; Ефремова 2000; Горбачевич 2000);

любимец (Абрамов 1999);

истукан (Ожегов, Шведова 1999).

Изброените синоними се разпределят така:

А. Към *кумир* в 1. знач.:

божество – еднозначна: „То же, что бог. *Языческие божества*. || *Трад.-поэт.* О предмете обожания и восхищения.“ (СРЯ, т. I), производна дума на I стъпало в гнездото *бог* (Тихонов 1985, т. I: с. 105), произвеждаща в 9 словообразователни двойки;

божок – във 2. знач.: ‘небольшой идол или статуэтка, изображающая божество’ (СРЯ, т. I), производна непроизвеждаща дума на I стъпало в гнездото *бог* (Тихонов 1985, т. I: 105);

идол – в 1. знач.: ‘статуя, изваяние, которым язычники поклоняются как божеству; истукан, кумир’ (СРЯ, т. I), изходна дума в гнездо със 17 словообразователни двойки (Тихонов 1985, т. I: с. 383), произвеждаща в 11 двойки;

истукан – в 1. знач.: ‘статуя, изваяние, которым язычники поклоняются как божеству; идол’ (СРЯ, т. I), изходна дума в гнездо с 4 словообразователни двойки (Тихонов 1985, т. I: 401), произвеждаща в 3 двойки;

фетиш – в 1. знач.: ‘неодушевленный предмет, наделенный в представлениях верующих сверхъестественными свойствами и служащий поэтому объектом религиозного культа’ (СРЯ, т. IV), изходна дума в гнездо с 12 словообразователни двойки (Тихонов 1985, т. I: 383), произвеждаща в 3 двойки.

Б. Към *кумир* във 2. знач.:

божество – еднозначна: „То же, что бог. *Языческие божества*. || *Трад.-поэт.* О предмете обожания и восхищения“ (СРЯ, т. I), производна дума на I стъпало в гнездото *бог* (Тихонов 1985, т. I: 105), произвеждаща в 9 словообразователни двойки;

божок – в 3. знач.: ‘о человеке, вызывающем обожание, преклонение’ (СРЯ, т. I), производна непроизвеждаща дума на I стъпало в гнездото *бог* (Тихонов 1985, т. I: 105);

герой – в 3. знач.: *перен.*; *кого-чего*. ‘лицо, являющееся для кого-л. предметом поклонения, восхищения, образцом для подражания’ (СРЯ, т. I), изходна дума в гнездо (Тихонов 1985, т. I: 217), в това значение – непроизвеждаща;

идол – във 2. знач.: *перен.* ‘тот, кто (или то, что) является предметом обожания, восторженного преклонения’ (СРЯ, т. I), изходна дума в гнездо

със 17 словообразователни двойки (Тихонов 1985, т. I: 383), произвеждаща в 11 двойки;

любимец – еднозначна: ‘тот, кого особено любят, ценят’ (СРЯ, т. II), производна дума на II стъпало в гнездото *любить* (Тихонов 1985, т. I: 559), произвеждаща в една двойка;

фетиш – във 2. знач.: *перен.* ‘то, что является предметом слепого поклонения’ (СРЯ, т. IV), изходна дума в гнездо с 12 словообразователни двойки (Тихонов 1985, т. I: 383), произвеждаща в 3 двойки.

Към *кумир* има общо 7 лексикални синонима. Част от тях са заемки: *идол* и *истукан* – от гръцки (Фасмер 1986, т. II: 117; Фасмер 1986, т. II: 144); *фетиш* – от португалски през френски (Фасмер 1986, т. IV: 191).

Сравнението на словообразователните потенциали доказва, че изследваната дума проявява доста висока словообразователна активност, макар че в нейното гнездо има сравнително малко словообразователни двойки. Само 2 лексикални синонима – *божество* и *идол* – имат по-голям словообразователен потенциал от *кумир*, а в два случая (*божок* и *герой*) синонимите са непроизвеждащи думи.

Лексикален синоним към производната непроизвеждаща дума *кумирня* е прабългаризмът *капище* (виж по-горе).

IV.5. В рамките на настоящата работа ще бъде разгледан само най-важният аспект от употребата на изследваната лексема в СРЛЕ. Става дума за използването на *кумир* в един от най-сакралните, най-силно въздействащи библейски текстове – във втората от десетте Божи заповеди. Тя забележимо се откроява сред останалите, защото в нея присъства изключително категорична забрана, комбинирана с необичайно, крайно сурово предупреждение:

„4. Не делай себе *кумира* и никакого изображения того, что на небе вверху, и что на земле внизу, и что в воде ниже земли;

5. не поклоняйся им и не служи им, ибо Я Господь, Бог твой, Бог ревнитель, наказывающий детей за вину отцов до третьего и четвертого рода, ненавидящих Меня,

6. и творящий милость до тысячи родов любящим Меня и соблюдающим заповеди Мои.“ (Библия 1999: Исход 20:4-6).

Кумир се употребява и в българската успоредица на същия текст от Свещеното писание:

„4. Не си прави *кумир* и никакво изображение на онова, що е горе на небето, що е долу на земята, и що е във водата под земята;

5. не им се кланяй и не им служи, защото Аз съм Господ, Бог твой, Бог ревнител, Който за греха на бащи наказвам до трета и четвърта рода децата, които Ме мразят,

б. и Който показва милост до хилядно коляно към ония, които Ме обичат и пазят Моите заповеди.“ (Библия 1991: Изход 20:4 – 6).

Чисто езиковият анализ не може да даде адекватен отговор на въпроса: защо все пак точно тук в преводите и на двата родствени славянски езика като знакова, ключова дума е оставен прабългаризмът *кумир*, след като в други библейски текстове често се използва неговият лексикален синоним от гръцки произход *идол*? По наше мнение, най-важното обстоятелство в случая е следното: по време на приемането на православие в средновековна България нейното население (голяма част от което е принадлежало към прабългарския етнос) е познавало добре именно близката за него реалия *кумир* (но не и гръцката *идол*). Споменатата реалия не е била чужда и за източните славяни, тъй като по това време прабългарите от Волжка България са били най-близките им съседи. Оттук отново стигаме до най-вероятната хипотеза: борбата на езичниците против християнството е била толкова ожесточена, че е било сметнато за необходимо думата *кумир* не само да бъде свързана тогава, но да остане и до днес (вече повече от единадесет столетия!) свързана с най-сериозните забрани и предупреждения в Библията. Тук несъмнено трябва да се прибави и вече отбелязаното странно колебание в СРЛЕ по отношение на одушевеността или неодушевеността. В *кумир* отново (както и в *капище*) чуваме отзвук на вековете за отдавна отминали, но ключови и за нашата, и за руската история събития. При това споменът за езическите времена тук е „кодиран“ много по-разтърсващо и директно.

V. Сан

V.1. В старобългарските паметници думата е засвидетелствана от IX – X в. (SA: 117), а в староруските – от XI в. (Срезневский, т. III: 260-261).

О. Н. Трубачов (Трубачев 1967: 22) и авторите на КрЭС (КрЭС: 400) считат *сан* за тюркизъм, зает в руския език чрез старобългарско посредничество, но не посочват конкретен тюркски език за източник. М. Фасмер (Фасмер, т. III: 555) и Е. Триярски (Tryjarski 1975: 351) определят *сан* като прабългаризъм. За заемаването на старобългарското *санъ* от прабългарския език пишат Ив. Шишманов (Шишманов 1900: 672), Б. Цонев (Цонев 1984, т. II: 331), О. Прицак (Pritsak 1955: 72), А. Львов (Львов 1973: 223), Б. Симеонов (Симеонов 1979: 413, 417), Р. Цейтлин (Цейтлин 1986: 51), А. Делева (Делева 1997: 24).

В работите на А. Преображенски (Преображенский, т. II: 250), Ст. Младенов (Младенов 1921: 227; Младенов 1941: 569) и Н. Дилевски (Ди-

левски 1959: 214) руската дума *сан* се определя като опосредствена заемка от прабългарската *san чрез старобългарската *санъ*. И. Добродомов уточнява, че думата е заета по книжовен път (Добродомов 1974: 24).

Значенията на старотюркската *san* ‘почит, уважение’ (ДТС: 483), ‘знача, имам значение’ (Gabain 1950: 332) и чувашката *сӑн* ‘външен вид, външност’ (Егоров 1964: 181) се съгласуват добре с тезата за прабългарския произход на думата.

V.2. Думата *сан* е с 2 лексикални значения:

„1. Звание, связанное с высоким, почетным положением.

2. Звание служителя христианского религиозного культа“ (Ефремова 2000).

Това тълкуване се повтаря почти дословно в речниците БАС-1 (БАС-1, т. 13), СРЯ (СРЯ, т. IV), на С. Ожегов (Ожегов 1982), С. Ожегов и Н. Шведова (Ожегов, Шведова 1999).

V.3. *Сан* е изходна дума в словообразователно гнездо. То е представено в словообразователния речник на СРЛЕ (Тихонов 1985, т. II: 71) в силно опростен вид (само с 9 словообразователни двойки), който изкривява сложните семантични отношения в гнездото:

```

сан
| сановный
| | сановность
| | сановник
| | | сановница
| | | сановничество
| | | сановнический
| | сановитый
| | сановито
| | сановитость
| | |
| | |
0123
    
```

В действителност в гнездото *сан* има 3 словообразователни стъпала, 10 производни думи и 20 словообразователни двойки. Изходната дума е произвеждаща само в своето 1 знач. Освен нея, мотивиращи са и *сановник*, *сановитый* (в 1 и 2 знач.), *сановный* (в 1 и 2 знач.), *сановничество*. Интересно е, че някои от тези думи – *сановник*, *сановный* (в 1 и 2 знач.), *сановитый* (в 1 знач.) – са заети в староруския език от старобългарски (Филкова 1986, т. III: 1157–1158):

```

сан (1. знач.)
| сановник
    
```

| сановный (1 знач.)
 | | сановность (1 знач.)
 | сановный (2 знач.)
 | | сановность (2 знач.)
 | сановитый (1 знач.)
 | | сановитость (1 знач.)
 | сановитый (2 знач.)
 | | сановитость (2 знач.)
 | сановито
 | сановница (1 знач.)
 | сановница (2 знач.)
 | сановничество
 | | сановничий (2 знач.)
 | сановничий (1 знач.)
 | сановницкий
 | сановный (1 знач.)
 | | сановность (1 знач.)
 | сановный (2 знач.)
 | | сановность (2 знач.)
 | сановитый (1 знач.)
 | | сановитость (1 знач.)
 | сановитый (2 знач.)
 | | сановитость (2 знач.)
 | сановито
 | сан (2 знач.)
 | | | |
 0123

От производните думи пет са съществителни имена (включително абстрактните *сановность* и *сановитость*), четири са прилагателни и една – наречие. Образувани са по общо 11 словообразователни типа: 7 продуктивни, 1 високопродуктивен и 3 непродуктивни; 8 транспозиционни и 3 нетранспозиционни. Съществителните се образуват по 6 типа, прилагателните – по 4, наречието – по 1 тип. Единственият използван словообразователен начин е суфиксацията. Много от производните думи в гнездото са словообразователни синоними помежду си: *сановный* (в 1 знач.) и *сановитый* (в 1 знач.); *сановный* (във 2 знач.) и *сановитый* (във 2 знач.); *сановничий* (в 1 знач.) и *сановницкий*; *сановность* (в 1 знач.) и *сановитость* (в 1 знач.); *сановность* (във 2 знач.) и *сановитость* (във 2 знач.).

V.4. Към думата *сан* няма лексикални антоними. По Ф. Агеенко (Агеенко 2001), нейни лексикални омоними са топонимите *Сан*¹ (река в Полша, приток на Висла), *Сан*² (река във Виетнам и Камбоджа, приток на

Меконг), *Сан*³ (град в Мали). За отбелязване е, че всички посочени топоними назовават обекти извън територията на Русия.

Лексикални синоними към *сан* са *чин* (Александрова 1989: 477; Абрамов 1999); *достоинство*, *звание*, *ранг*, *титул* (Александрова 1989: 477):

А) към *сан* (в 1. знач.):

достоинство в значение „4. Титул, чин, звание“ (СРЯ, т. I), производна дума в гнездото *достойный* (Тихонов, т. I: 311), в това значение е непроизвеждаща;

звание в значение „4. В дореволюционной России – узаконенное обозначение служебного положения по табели о рангах; чин. || Чье-либо служебное или общественное положение“ (БАС-1, т. 4); непроизводна непроизвеждаща дума (Тихонов 1985, т. II: 875), заемка от старобългарски (Филкова 1986, т. I: 423);

ранг в значение „1. Степень отличия, чин, специальное звание кого-либо“ (БАС-1, т. 12); изходна дума в гнездо с една производна дума (Тихонов 1985, т. II: 18); в това значение мотивира една дума – синтактичния дериват *ранговый* (Тихонов 1985, т. II: 18);

титул в значение „1. ...|| Разг. Название какой-л. должности, чина“ (СРЯ, т. IV); изходна дума в гнездо с 11 производни думи (Тихонов 1985, т. II: 233), в споменатото значение – мотивираща в 3 словообразователни двойки;

чин в значение „2. В дореволюционной России: присваиваемое государственным служащим и военным звание по табели о рангах, связанное с предоставлением определенных сословных прав и преимуществ“ (СРЯ, т. IV); изходна дума в гнездо с 41 производни думи (Тихонов 1985, т. II: 374–375), в споменатото значение – мотивираща в 8 словообразователни двойки;

Б) към *сан* (във 2. знач.) няма лексикални синоними.

Повечето от описаните синоними са заемки: *достоинство* и *звание* – от старобългарски език (Филкова 1986, т. I: 370; Филкова 1986, т. I: 423); *ранг* – от холандски или немски (Фасмер 1986, т. III: 442); *титул* – от латински (Фасмер 1986, т. IV: 62). На фона на петте си лексикални синонима *сан* е на второ място по брой производни думи в гнездото и по брой на непосредствено мотивирани словообразователни двойки след думата *чин*.

V.5. Ще приведем няколко примера за употребата на думата **сан** и нейни производни в съвременни руски текстове:

„– Служите? Так вы что, *священнический сан* приняли?”

– Да нет, я пономарём служу. Батюшке помогаю. Чего он скажет, то и делаю. А ещё поступил в этом году в педагогический институт, сдал экзамены за первый курс. В общем, что не успел в молодые годы, когда сидел, сейчас навёрстываю.“ („17 лет Господь смирял мою гордыню“, в. „АиФ Долгожитель“, № 13 (97) от 14 юли 2006 г.);

„Классические характеры легко узнаваемы: многоопытный *сановник* Фамусов, его разборчивая дочь и веселая служанка, неуживчивый и резкий Чацкий, угодливый Молчалин, солдафон Скалозуб, вздорные сплетники и глухие старухи на балу – в общем, далее по списку.“ („От Чацкого к общему. Юрий Любимов поставил „Горе от ума“ к своему 90-летию“, в. „Коммерсантъ“, № 179 (3755) от 02.10.2007 г.);

„В 1817 году Феофана утвердили наместником казанского Спасо-Преображенского монастыря, затем ректором и профессором Казанской духовной академии. С 1819 года *сановный священнослужитель* также начал преподавать богословие в местном университете.“ („Судьба, канувшая в Лету“, в. „Независимая газета“, № 185 (4140) от 05.09.2007 г., приложение „НГ Религии“);

„Какая-то горькая ирония далее обнаруживается в том, что репинский труд, призванный возвеличить *сановную* пышность лелеемого самодержавной властью учреждения, был закончен практически накануне 1905 года, когда Государственный совет был превращен в полувыборную верхнюю палату парламента.“ („Страна совета“, в. „Коммерсантъ“, № 199 (2568) от 31.10.2002 г.);

„Таир Салахов из тех деятелей искусства, которых именуют генералами. И выставляется он, как правило, в подобающих его *сановитости* местах – в Российской академии художеств или Кремле.“ („Фамильные ценности“, в. „Коммерсантъ“, № 221 (2824) от 03.12.2003 г.).

За определяне значимостта на изследваните прабългаризми в СРЛЕ е необходима комплексна оценка на изложените по-горе разнопланови факти, процеси и явления. Преди всичко трябва да се изтъкне обстоятелството, че тези думи са част от един от най-старите заимствани ресурси в руския език, като *хоругвь* е била наследена от праславянския език, а *капище*, *ковчег*, *кумир*, *сан* са заети през старобългарските писмени паметници. В два случая прабългарският език е преоформил думи от други езици: монголски (*хоругвь*) и осетински (*кумир*). Това въобще не омаловажава ролята на прабългарския език при заемането, тъй като той е преоформял изходните форми във фонетично, акцентологично и граматично, а често дори и в семантично отношение, и чак след това ги е предавал понататък.

В повечето случаи словообразователните показатели на прабългаризмите са скромни (изключение прави думата *сан*). Въпреки това важен и достатъчно красноречив е самият факт, че и днес тези толкова стари заемки са все още жив, напълно използваем ресурс на високо системно равнище в словообразуването на СРЛЕ: всички описани тук прабългаризми са изходни думи в словообразователни гнезда. Трябва да се отбележи, че производните думи в тези гнезда се образуват предимно по схемите на продуктивни и високопродуктивни словообразователни типове, най-често с използване на суфиксацията – най-разпространения за СРЛЕ словообразователен начин.

В лексикално-семантичен план разглежданите лексеми са многозначни и, макар че обслужват сферата на религията, за тях е характерно много голямо за толкова малко думи тематично разнообразие. *Хоругвь*, *капище*, *ковчег* назовават различни реалии, свързани с християнската религия и езическите култове; *кумир* – и реалии, и лица; *сан* – длъжност или обществено положение. Към изследваните прабългаризми няма лексикални антоними, а омоними има само към *сан*.

Важно значение има наблюдаваната в някои случаи отрицателна конотация при употребата в СРЛЕ на думите *капище* и *кумир*. Най-вероятно причините за това явление са от екстралингвистичен характер и са пряко свързани с ключови моменти от историческото развитие и на България, и на Русия.

Специално тълкуване в тази област изисква и един друг факт. Като цяло в СРЛЕ има еквиваленти на изследваните в настоящата работа лексеми (без синоними са само *капище* във 2. знач. и *сан* във 2. знач.), а в редица случаи синоними към тях са по-късни заемки от други чужди езици: гръцки (*идол*, *истукан*, *корабль*), старобългарски (*достоинство*, *звание*), латински (*титул*), староскандинавски (*яцик*), старошведски (*ларец*), холандски (*флаг*), холандски или немски (*ранг*). Трябва да се изтъкне обаче, че въпреки това през последните 25 години, след коренните исторически промени в Русия, прабългарските заемки с религиозен характер преживяват своеобразно „възраждане“: разширява се сферата и се повишава честотата на тяхната употреба. Тези процеси без съмнение доказават, че присъствието на прабългаризмите е насъщна необходимост за функционирането на системата на съвременния руски литературен език на различни равнища.

Според нас, от специално изучаване се нуждаят и други прабългаризми в СРЛЕ, свързани косвено с религията, като например много сложните етично-философски понятия *кощунство* и *суета*, реалиите *книга*, *печать*, *чаша* и др. Много остро стои и въпросът за изследвания в об-

ластта на историята на езика, които да имат за обект представените в настоящата работа прабългаризми в руския език и да анализират тяхната роля през вече отминали етапи от развитието на този език.

Литература

- Грамматика 1980: Русская грамматика. Т. I, II. Москва, 1980. [Grammatika 1980: Russkaya grammatika. T. I, II. Moskva, 1980.]
- Делева 1997: Делева А. Прабългарски заемки в старобългарския език (механизми на езиковата адаптация). Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен "Доктор". София, 1997, 31 с. [Deleva 1997: Deleva A. Prabalgarski zaemki v starobalgarskiya ezik (mehanizmi na ezikovata adaptatsiya). Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen "Doktor". Sofiya, 1997, 31 s.]
- Дилевски 1959: Дилевски Н. Основни особености на речниковия състав на съвременния български книжовен език (съпоставително с руския език). – В: Български език, 1959, кн.3, 201–219. [Dilevski 1959: Dilevski N. Osnovni osobenosti na rechnikoviya sastav na savremenniya balgarski knizhoven ezik (sopostavitelno s ruskiya ezik). – V: Balgarski ezik, 1959, kn.3, 201–219.]
- Добродомов 1974: Добродомов И. Г. Проблемы изучения болгарских лексических элементов в славянских языках. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Москва, 1974, 37 с. [Dobrodomov 1974: Dobrodomov I.G. Problemy izucheniya bulgarskikh leksicheskikh elementov v slavyanskikh yazykakh. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni doktora filologicheskikh nauk. Moskva, 1974, 37 s.]
- Добродомов 1979: Добродомов И. Г. Акцентологическая характеристика болгаризмов в славянских языках. – В: Советская тюркология, 1979, № 5, 8–19. [Dobrodomov 1979: Dobrodomov I. G. Aktsentologicheskaya kharakteristika bulgarizmov v slavyanskikh yazykakh. – V: Sovetskaya tyurkologiya, 1979, № 5, 8–19.]
- Львов 1967: Львов А. С. Из лексикологических наблюдений. – В: Этимология 1965. Москва, 1967, 189–195. [L'vov 1967: L'vov A. S. Iz leksikologicheskikh nablyudeniy. – V: Etimologiya 1965. Moskva, 1967, 189–195.]
- Львов 1969: Львов А. С. Об учете вспомогательных приемов при этимологизировании. – В: Этимология 1967. Москва, 1969, 180–181. [L'vov 1969: L'vov A. S. Ob uchete vspomagatel'nykh priyemov pri etimologizirovanii. – V: Etimologiya 1967. Moskva, 1969, 180–181.]
- Львов 1973: Львов А. С. Иноязычные явления в лексике памятников старославянской письменности (тюркизмы). – В: Славянское языкознание. VII международный съезд славистов. Москва, 1973, 211–227. [L'vov 1973: L'vov A. S. Inoyazychnyye yavleniya v leksike pamyatnikov staroslavlyanskoй pis'mennosti (tyurkizmy). – V: Slavyanskoye yazykoznanie. VII mezhdunarodnyy s"yezd slavistov. Moskva, 1973, 211–227.]

- Львов 1977: Львов А. С. Из лексикологических наблюдений. 13. Ст.-слав. **ѣтъхѡульница** – В: Этимология 1975. М., 1977, 77–80. [L'vov 1977: L'vov A. S. Iz leksikologicheskikh nablyudenyi. 13. St.-slav. **yat''khoul'nitsa** – V: Etimologiya 1975. M., 1977, 77–80.]
- Мешчерски 1983: Мешчерски Н. А. За прабългарския принос в общославянския език. – В: България 1300. Статии и изследвания на ленинградските българисти. Под общата редакция на акад. Д. С. Лихачов. София, 1983, 191–205. [Meshcherski 1983: Meshcherski N. A. Za prabalgarskiya prinos v obshtoslavyanskiya ezik. – V: Balgariya 1300. Statii i izsledvaniya na leningradskite balgaristi. Pod obshtata redaktsiya na akad. D. S. Lihachov. Sofiya, 1983, 191–205.]
- Мирчев 1978: Мирчев К. Историческа граматика на българския език. III изд., София, 1978 (I изд. С., 1958). [Mirchev 1978: Mirchev K. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. III izd., Sofiya, 1978 (I izd. S., 1958).]
- Младенов 1921: Младенов Ст. Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи в новобългарската реч. – В: Годишник на Софийския университет. I. Историко-филологически факултет, XVII, 1920-21 г., 201–288. София, 1921. [Mladenov 1921: Mladenov St. Veroyatni i mnimi ostatatsi ot ezika na Asparuhovite balgari v novobalgarskata rech. – V: Godishnik na Sofiyskiya universitet. I. Istoriko-filologicheski fakultet, XVII, 1920-21 g., 201–288. Sofiya, 1921.]
- Москов 1981: Москов М. Българо-тюркски езикови контакти (езикови остатъци, състояние, проблеми). – В: Съпоставително езиковедие, 1981, № 3–5, 80–104. [Moskov 1981: Moskov M. Balgaro-tyurkski ezikovi kontakti (ezikovi ostatatsi, sastoyanie, problemi). – V: Sapostavitelno ezikoznanie, 1981, № 3–5, 80–104.]
- Олядыкова 1979: Олядыкова Л. Б. О древнейших монгольско-славянских языковых связях. – В: Вестник Ленинградского университета, 1979, №8. Серия 'История. Язык. Литература'. Вып. 2, 78–83. [Olyadykova 1979: Olyadykova L. B. O drevneyshikh mongol'sko-slavyanskikh yazykovykh svyazyakh. – V: Vestnik Leningradskogo universiteta, 1979, №8. Seriya 'Istoriya. Yazyk. Literatura'. Vyp. 2, 78–83.]
- Симеонов 1979: Симеонов Б. Прабългарската съставка на българския език. – В: Български език, 1979, кн. 5, 411–417. [Simeonov 1979: Simeonov B. Prabalgarskata sastavka na balgarskiya ezik. – V: Balgarski ezik, 1979, kn. 5, 411–417.]
- Трубачев 1967: Трубачев О. Н. Из славяно-иранских лексических отношений. – В: Этимология 1965. Москва, 1967, 3–81. [Trubachev 1967: Trubachev O. N. Iz slavyano-iranskikh leksicheskikh otnosheniy. – V: Etimologiya 1965. Moskva, 1967, 3–81.]
- Филкова 1989: Филкова П. К вопросу о древнеболгарской основе первого письменного-литературного языка славянских народов. – В: Старобългаристика, 1989, кн.2, с. 23–40. [Filkova 1989: Filkova P. K voprosu o drevnebolgarskoy osnove pervogo pismenno-literaturnogo yazyka slavyanskikh narodov. – V: Starobalgariстика, 1989, kn.2, s. 23–40.]

- drevnolgarskoy osnove pervogo pis'menno-literaturnogo yazyka slavyanskikh narodov. – V: Starobalgaristika, 1989, kn.2, s. 23–40.
- Хакимыанов 1978: Хакимыанов Ф.С. Язык эпитафий волжских болгар. Москва, 1978. [Khakimzyanov 1978: Khakimzyanov F.S. Yazyk epitafiy volzhskikh bulgar. Moskva, 1978.]
- Хънгов 2002: Хънгов В. К вопросу о классификации праболгаризмов в современном русском литературном языке. – В: Пловдивски университет 'Пайсий Хилендарски'. Научни трудове. Том 40, кн. 1, 2002 – Филология. Пловдив, 2002, 195-199. [Hantov 2002: Hantov V. K voprosu o klassifikatsii prabolgarizmov v sovremennom russkom literaturnom yazyke. – V: Plovdivski universitet 'Paisiy Khilendarski'. Nauchni trudove. Tom 40, kn. 1, 2002 – Filologiya. Plovdiv, 2002, 195–199.]
- Цейтлин 1977: Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. Москва, 1977. [Tseytlin 1977: Tseytlin R. M. Leksika staroslavnyanskogo yazyka. Moskva, 1977.]
- Цейтлин 1986: Цейтлин Р. М. Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв. С., 1986. [Tseytlin 1986: Tseytlin R. M. Leksika drevnebolgarskikh rukopisey XI–XVI vv. S., 1986]
- Цонев 1984: Б. Цонев. История на българския език. Том I–III (А. Обща част.; Б. Специални части.). София, 1984–1985, фототипно издание. [Tsonev 1984: B. Tsonev. Istoriya na balgarskiya ezik. Tom I–III (A. Obshta chast.; B. Spetsiyalni chast.). Sofiya, 1984–1985, fototipno izdanie.]
- Шишманов 1900: Шишмановъ Ив. Критиченъ прѣгледъ на въпроса за произхода на прабългаритѣ отъ езиково гледище и етимологиитѣ на името 'българинъ'. – В: Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. Книга XVI и XVII. I. Наученъ отдѣлъ. София, 1900, 505–753. [Shishmanov 1900: Shishmanov Iv. Kritichen pregled na vaprosa za proizhoda na prabalgariite ot ezikovo gledishte i etimologiite na imeto 'balgarin'. – V: Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina. Kniga XVI i XVII. I. Nauchen ot del. Sofiya, 1900, 505–753.]
- Gabain 1950: Gabain, Annelise von. Alttürkische Grammatik. 2. verbesserte auflage, Leipzig 1950 (1. auflage Leipzig 1941).
- Pritsak 1955: Pritsak O.. Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955.
- Tryjarski 1975: Tryjarski Edward. Protobułgarzy. – W: Krzysztof Dąbrowski, Tereza Nagrodzka-Majchryk, Edward Tryjarski. Hunowie europejscy, protobułgarzy, chzarowie, piczynowie. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdansk, 1975, 145-376.

Източници

- Абрамов 1999: Абрамов Н. Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений. Изд. 5^е, исправленное и дополненное, Москва, 1999 (1^е изд. Санкт-Петербург, 1900). [Abramov N. Slovar' russkikh sinonimov i

- skhodnykh po smyslu vyrazheniy. Izd. 5-oye, ispravlennoye i dopolnennoye, Moskva, 1999 (1^{-oye} izd. Sankt-Peterburg, 1900).]
- Агеенко 2001: Агеенко Ф. Л. Русское словесное ударение. Словарь имён собственных. Москва, 2001. [Ageyenko F. L. Russkoye slovesnoye udareniye. Slovar' imyon sobstvennykh. Moskva, 2001]
- Александрова 1989: Александрова З. Е. Словарь синонимов русского языка. 6-е изд., Москва, 1989 (1-е изд. Москва, 1968). [Aleksandrova Z. E. Slovar' sinonimov russkogo yazyka. 6-oye izd., Moskva, 1989 (1-oye izd. Moskva, 1968).]
- БАС–1: Словарь современного русского литературного языка. В семнадцати томах. Т. 1–17. Москва – Ленинград, 1950–1965. Издание первое. [Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka. V semnadsati tomakh. T. 1–17. Moskva – Leningrad, 1950–1965. Izdaniye pervoye.]
- БЕР: Български етимологичен речник. Т. I -. София, 1964 – . [Balgarski etimologichen rechnik. T. I – Sofiya, 1964 – .]
- Библия сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет. Издава Св. Синод на Българската църква. София, 1991. [Bibliya sirech knigite na Sveshtenoto pisanie na Vethiya i Noviya zavet. Izdava Sv. Sinod na Balgarskata tsarkva. Sofiya, 1991.]
- Библия. Издательство Московской Патриархии. Москва, 1999. [Bibliya. Izdatel'stvo Moskovskoy Patriarkhii. M., 1999.]
- Горбачевич 2000: Горбачевич К. С. Словарь трудностей произношения и ударения в современном русском языке. Санкт-Петербург, 2000. [Gorbachevich K. S. Slovar' trudnostey proiznosheniya i udareniya v sovremennom russkom yazyke. Sankt-Peterburg, 2000.]
- Даль 1882: Даль В. И. Толковый словарь живаго великорускаго языка. Тт. первый – четвертый. 2^{-е} изд., Санкт-Петербург – Москва, 1880–1882. Стереотипное издание, Москва, 1978–1980. [Dal' V. I. Tolkovyy slovar' zhivago velikoruskago yazyka. Tt. pervyy – chetvertyy. 2-oye izd., Sankt-Peterburg – Moskva, 1880-1882. Stereotipnoye izdaniye, Moskva, 1978–1980.]
- ДТС: Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969. [Drevnetyurkskiy slovar'. Leningrad, 1969.]
- Егоров 1964: Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964. [Yegorov V. G. Etimologicheskii slovar' chuvashskogo yazyka. Cheboksary, 1964.]
- Ефремова 2000: Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. Т.1 (А – О), т.2 (П – Я). Москва, 2000. [Yefremova T. F. Novyy slovar' russkogo yazyka. Tolkovo-slovoobrazovatel'nyy. T.1 (A – O), t.2 (P – Ya). Moskva, 2000.]
- КрЭС: Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. Москва, 1975, 3 изд. (1 изд. М., 1961). [Shanskiy N. M., Ivanov V. V., Shanskaya T. V. Kratkiy etimologicheskii slovar' russkogo yazyka. Moskva, 1975, 3 izd. (1 izd. M., 1961).]

- Младенов 1941: Младенов Ст. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, 1941. [Mladenova St. Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik. Sofiya, 1941.]
- Ожегов 1982: Ожегов С. И. Словарь русского языка. Москва, 1982. [Ozhegov S. I. Slovar' russkogo yazyka. Moskva, 1982.]
- Ожегов, Шведова 1999: Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. Москва, 1999. [Ozhegov S. I., Shvedova N. Yu. Tolkovyy slovar' russkogo yazyka. Moskva, 1999.]
- Преображенский: Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. Т. I–II, Москва, 1910-1914; выпуск последний (тело–ящур), Москва – Ленинград, 1949. Фототипное издание, Москва, 1959. [Preobrazhenskiy A. G. Etimologicheskiy slovar' russkogo yazyka. T. I-II, Moskva, 1910–1914; vupusk posledniy (telo–yashchur), Moskva – Leningrad, 1949. Fototipnoye izdaniye, Moskva, 1959.]
- СлРЯ XI–XVII вв.: Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва, 1975-1995. [Slovar' russkogo yazyka XI–XVII vv. Moskva, 1975–1995.]
- СР: Старобългарски речник. Т. I (а – н). Отг. редактор Дора Мирчева. София, 1999. [Starobalgarski rechnik. T. I (a – n). Otg. redaktor Dora Mircheva. Sofiya, 1999.]
- СРЯ: Словарь русского языка. Т. I–IV. 2^е изд., исправл. и дополн. Гл. ред. А.П. Евгеньева. Москва, 1981–1984. [Slovar' russkogo yazyka. T. I–IV. 2–oye izd., ispravl. i dopoln. Gl. red. A.P. Evgen'yeva. Moskva, 1981 – 1984.]
- Срезневский: Срезневский И. И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Т. I–II, Санкт–Петербург, 1893–1903; Дополнения, Санкт–Петербург, 1912. Фототипное издание, Москва, 1958. [Sreznevskiy I. I. Materialy dlya slovarya drevne-russkago yazyka po pis'mennym pamyatnikam. T. I–II, Sankt-Peterburg, 1893–1903; Dopolneniya, Sankt-Peterburg, 1912. Fototipnoye izdaniye, Moskva, 1958.]
- Тихонов 1985: Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка. Т. I, II. Москва, 1985. [Tikhonov A. N. Slovoobrazovatel'nyu slovar' russkogo yazyka. T. I, II. Moskva, 1985.]
- Фасмер: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. I–IV. Москва, 1986–1987 (1. auflage Heidelberg, 1950–1958). [Fasmer M. Etimologicheskiy slovar' russkogo yazyka. T. I–IV. Moskva, 1986-1987 (1. auflage Heidelberg, 1950-1958).]
- Филкова 1986: Филкова П. Староболгаризмы и церковнославянизмы в лексике русского литературного языка. Учебный словарь. Т. I–III, София, 1986. [Filkova P. Starobolgarizmy i tserkovnoslavyanizmy v leksike russkogo literaturnogo yazyka. Uchebnyu slovar'. T. I–III, Sofiya, 1986.]
- ЭСРЯ: Этимологический словарь русского языка. Под ред. Н. М. Шанского. Т. I, II (вып. 1-8, А – К). Москва, 1963–1982. [Etimologicheskiy slovar' russkogo yazyka. Pod red. N. M. Shanskogo. T. I, II (vyp. 1–8, A –K). Moskva, 1963–1982.]

- ЭССЯ: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Под ред. О. Н. Трубачева. Вып. 1–15, Москва, 1974–1989. [Etimologicheskii slovar' slavyanskikh yazykov. Praslavyanskiy leksicheskiy fond. Pod red. O. N. Trubacheva. Vyp. 1–15, Moskva, 1974–1989.]
- Berneker: Berneker E. Slavisches etymologisches wörterbuch. Erster band, Lieferung 1–10 (A–L), p. 1–760, Heidelberg, 1908–1913; Lieferung 11 (та–точъ), p. 1–80, Heidelberg, 1913.
- Miklosich 1886: Miklosich Fr. Etymologisches wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien, 1886.
- SA: Sadnik L., Aitzetmüller R. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955.
- SJS: Slovník jazyka staroslovenskeho. Praha, 1958 – 1997.